

**ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ НАД ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНИМ ЗАВДАННЯМ З КУРСУ
«ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ» (В.В. ГОРБУНОВА)**

Базові методики до курсу «Експериментальна психологія»

Повна назва та автор	Вихідне джерело	Джерела з описом та прикладами застосування
Процедура планування психологічних експериментів за Д. Кемпбеллом	<p>Кэмпбелл Д. <i>Эксперименты и квазиэксперименты // Кэмпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях. – СПб.: “Социально-психологический центр”, 1996. – С. 34-191.</i></p>	<p>Горбунова В.В. <i>Стратегії та плани експериментального дослідження // Горбунова В.В. Експериментальна психологія в схемах і таблицях. — К.: Професіонал, 2007. – С. 105-129.</i></p> <p>Дружинин В.Н. <i>Экспериментальные планы. Доэкспериментальные и квазиэкспериментальные планы // Дружинин В.Н. Экспериментальная психология. – СПб.: Питер, 2001. – С. 112-139.</i></p> <p>Корнилова Т.В. <i>Класифікація експериментальних планов // Корнилова Т.В. Експериментальна психологія: Теорія і методи: учебник для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 192-214.</i></p>

Історія виникнення

Вперше експеримент як метод психологічного дослідження був обґрунтований В. Вундтом. З моменту заснування психологічної лабораторії (1879 р.), а згодом інституту (1885 р.) В. Вундт обстоював експеримент як допоміжний і контрольний метод, який є незамінним для дослідження фізіологічних проявів: “Ми не можемо експериментувати над самою душею, а лише над її зовнішніми проявами”.

Класичним експериментом вважається спеціально організована діяльність вченого з перевірки наукових гіпотез причинно-наслідкового (каузального) характеру. Так, якщо необхідно встановити чи залежить агресивність у поведінці підлітків від змісту телевізійних програм, які вони дивляться, – то найкоротшим шляхом буде експеримент. Цей метод слід відрізнити від тестування, спостереження, кореляційного, біографічного та інших емпіричних методів. Основними ознаками експерименту є цілеспрямований вплив (дослідник пропонує підліткам для перегляду передачі визначеного змісту, наприклад з наявністю або відсутністю агресивних проявів у поведінці героїв), контроль впливу (дослідник слідкує, щоб інші фактори не вплинули на поведінку підлітків) та реєстрація його результатів (дослідник, за допомогою спостереження вивчає наслідки своїх впливів). У структурі кожного експерименту виділяють залежну зміну (явище, яке піддається експериментальному впливу і є власне предметом дослідження) та незалежну змінну (експериментальний вплив).

Найскладнішим етапом у підготовці експерименту є контроль сторонніх чинників. Наприклад, як досліднику врахувати той факт, що хоча підлітки й дивитимуться “мирні” телефільми в лабораторії, вдома їх чекатимуть улюблені бойовики? З метою контролю таких факторів і було розроблено ряд процедур планування експерименту. Перші способи

формального планування були використані ще у психофізиці, зокрема Г. Фехнер з метою дослідження інтенсивності відчуттів застосовував стратегію рандомізації (випадкового чергування стимулів різної сили). В лабораторії В. Вундта були розроблені такі способи планування як стандартизація експериментальних умов для різних учасників та обов'язкове порівняння реакцій досліджуваних у ситуаціях впливу і його відсутності.

Однією з найвідоміших процедур планування психологічних експериментів є схема, запропонована Д. Кемпбеллом. Дослідник, відомий переважно у сферах соціальної, етнічної та педагогічної психології, викладав у провідних світових університетах (Гарвард, Йель, Оксфорд), був президентом Американської Психологічної асоціації, відзначений рядом наукових премій.

Г.М. Андрєєва зазначає, що Д. Кемпбел належить до тих вчених, які “досліджуючи розмірковують”, а “розмірковуючи досліджують”. Тому дослідника і засмучує той факт, що значна частина експериментів “планується недбало, а то й взагалі не планується”, в зв'язку з чим отримуються та оприлюднюються недостовірні (невалідні) результати. З метою подолання таких ризиків у практиці психологічного експерименту Д. Кемпбел розробив стандартизовану процедуру планування психологічних експериментів.

Сфера застосування

Психологічний експеримент широко використовуються в усіх галузях психології. За його допомогою дослідники встановлюють причини виникнення психологічних феноменів; формують та розвивають особистісні властивості, стимулюють поведінкові та емоційні реакції, здійснюють психологічне моделювання реальності з метою прогнозу того або іншого явища.

Експерименти в загальній психології широко використовуються для вивчення пізнавальної та емоційно-вольової сфери, поведінкових реакцій. У віковій – зосереджені на аналізі розвитку людини: закономірностей перебігу психічних процесів та функцій, особливостей фізичного, когнітивного, емоційного, мовного та психосоціального розвитку на різних вікових етапах. Метою соціально-психологічних експериментів є аналіз і прогноз поведінки та особливостей сприймання в певних соціальних умовах. У клінічній психології (психотерапії, консультуванні, патопсихології) експеримент використовується переважно як додатковий метод, мета якого – визначення ефективності того або іншого терапевтичного засобу, а також дослідження механізмів утворення патологічних симптомів. Експерименти в сфері організаційної психології та психології праці спрямовані на підвищення прибутковості діяльності організацій, вони проводяться з метою аналізу споживчого попиту, ефективності рекламних акцій, умов праці, психологічного клімату, професійної мотивації, пошуку оптимальних способів управління.

Експериментальний план (від англ. design – проект, задум) – це тактика дослідження, втілена у конкретній системі операцій планування експерименту. Д. Кемпбелл стверджує, що провести валідний (антонім інвалідний ☺) експеримент без детального планування просто неможливо. Не має значення у якій галузі або над якою проблемою працює дослідник. Можна вивчати вплив домашніх тварин на рівень шкільної тривожності першокласників або шукати каузальний зв'язок між інтенсивністю тютюнопаління та інтелектуальною активністю менеджерів, – в кожному разі необхідно наперед визначитися зі специфікою експериментального впливу, кількістю задіяних груп, способом відбору учасників експерименту. Іншими словами – спланувати експеримент.

Процедури планування є обов'язковими для кожного психологічного експерименту. По-

перше, вони виконують прогностичну функцію, даючи можливість досліднику передбачити можливі труднощі та спрогнозувати результат. Не менш важливою є функція контролю та самоконтролю, коли і дослідник, і науковий керівник, і вчена громада мають можливість слідкувати за ходом дослідницької думки, контролювати можливі загрози валідності експерименту. Третя функція – реконструктивна – якщо процедура планування експерименту зрозуміла і відкрита, кожен дослідник може провести повторний експеримент за тією ж схемою і перевірити, уточнити або й доповнити результати.

Опис процедури

Процедура планування експериментів Д. Кемпбела дає можливість відповідей на питання про кількість незалежних змінних (різних експериментальних впливів) та рівнів їх появу (варіацій одного впливу), про часову послідовність впливів, чергування вплив-вимір, про кількість експериментальних груп та процедури забезпечення їх еквівалентності.

З метою стандартизації та унаочнення процесу експериментального планування Д. Кемпбел пропонує користуватися умовними символічними позначеннями (таблиця 1.).

Таблиця 1.

Умовні позначення, що використовуються для демонстрації різних характеристик експериментальних планів

Символ	Характеристика
X	Експериментальний вплив (незалежна змінна)
X₁, X₂	Варіанти прояву експериментального впливу (незалежної змінної)
X_a, X_b	Різні незалежні змінні (для факторних експериментів)
X_{a1}, X_{a2}	Варіанти прояву однієї з незалежних змінних у факторному експерименті
X₀	Відсутність експериментального впливу як одного з рівнів прояву незалежної змінної (для експериментів з часовими серіями)
O	Вимір експериментального ефекту (спостереження, тестування, тощо)
R	Випадковий розподіл досліджуваних у експериментальні групи (рандомізація)

Особливості застосування

Для того, щоб дослідники мали системне уявлення про планування психологічних експериментів, Д. Кемпбел пропонує класифікацію експериментальних планів, основним критерієм якої є валідність (достовірність, правильність, фактологічність) наукового висновку. Вчений поділяє основні плани на *плани істинних експериментів* (справжніх, валідних, найкращих у плануванні), *квазіекспериментів* (тих, які потребують додаткової уваги дослідника, в силу обмеженості можливостей контролю) та *доекспериментальні плани* (невалідні, помилкові). Останні є радше помилкою, ніж правилом у дослідницькій роботі, однак, як із прикрістю зазначає дослідник “в них все ще вкладаються кошти і, на їх основі, робляться висновки про причинно-наслідкові зв’язки”. Д. Кемпбел вважає, що знайомство дослідників із цими планами та їх недоліками є необхідним для усвідомлення ризиків та попередження використання (Таблиця 2.)

Таблиця 2.

Доекспериментальні плани (використання яких веде до невалідних висновків)

План	Ризики	Приклад
Х О Дослідження окремого випадку	<i>Відсутня контрольна група, що унеможлиблює висновок про те, що зміни викликані саме експериментальним впливом.</i>	В одній із академічних груп першого курсу використовується новий метод викладання психології. Висновок про ефективність методу робиться на основі аналізу результатів екзамену.
О Х О План з попереднім і підсумковим виміром на одній групі	<i>Відсутня контрольна група, що унеможлиблює висновок про те, що зміни викликані саме експериментальним впливом.</i>	Досліджується ставлення молоді до подій студентського повстання під Крутами. Учасникам демонструють документальний фільм на цю тему. Висновок робиться на основі зіставлення результатів опитування до- та після перегляду фільму.
Х О О План порівняння статистичних груп	<i>Результати експерименту зіставляються з даними нееквівалентної контрольної групи, що унеможлиблює висновок про те, що зміни викликані саме експериментальним впливом.</i>	В одному із класів школи всі учні пройшли курс швидкісного читання, тоді як учні другого класу такого курсу не проходили. Висновок про ефективність проходження курсу робиться на основі співставлення результатів обох груп.

Найменшу кількість загроз валідності містять плани істинних експериментів. Вони вважаються взірцем планування і Д. Кемпбел рекомендує в першу чергу звертатися саме до них (Таблиця 3.). Найкращим у плануванні вважається план Соломона (від імені Соломона Аша, який вперше застосував такий план у дослідженнях конформізму)

Таблиця 3.

Плани істинних експериментів

План	Опис	Приклад
Р Х О Р О План з контрольною групою і виміром після впливу	<i>Зіставляються результати рандомізованих експериментальної і контрольної груп після впливу.</i>	Учні одного із класів загальноосвітньої школи були випадковим чином поділені на дві групи. Учні однієї з груп залучалися до догляду за тваринками зі шкільного куточку живої природи; інші – ні. Висновок про вплив спілкування із тваринами на розвиток емоційної сфери школярів робиться на основі співставлення результатів обох груп.
Р О Х О Р О О План для двох рандомізованих груп з попереднім і підсумковим вимірами	<i>Зіставляються результати рандомізованих експериментальної і контрольної груп до і після впливу. кожна оцінка</i>	Учні одного із класів загальноосвітньої школи були випадковим чином поділені на дві групи для вивчення англійської мови. В одній із груп використовувався метод подвійного оцінювання (кожна оцінка подвоюється, замість "11" ставиться "11", "11"). Експеримент тривав протягом навчальної чверті. Висновок про ефективність нового методу оцінювання робиться на основі співставлення результатів обох груп до та після впливу.

План	Опис	Приклад
<p>R O X O R O O R X O R O План Соломона</p>	<p><i>Зіставляються результати 4-х еквівалентних груп (поєднання перших двох планів)</i></p>	<p>Вихованців підготовчих груп одного з міських НВЗ випадковим чином поділили на чотири групи. Дітям було запропоновано малювати на вільну тему, при цьому дітей двох груп заохочували, відмічали стиль малювання та загальну старанність. Висновок про вплив вербального заохочення на продуктивність образотворчої діяльності дітей робиться на основі зіставлення результатів усіх чотирьох груп після впливу. Порівняння також здійснюється із даними доекспериментального вивчення малюнків дітей двох груп (з присутністю та відсутністю процедур вербального заохочення).</p>

Вчений зауважує, що описуючи плани істинних експериментів він використовує символіку, в якій група де здійснюється експериментальний вплив (X) порівнюється з групою, де такий вплив відсутній. Однак порівняння груп із різними варіантами експериментального впливу (X_1 , X_2) також відповідають означеним планам. Наприклад, якщо в першому з описаних експериментів порівнювалися би групи дітей, які доглядали за тваринами у школі (X_1) та дома (X_2) план би мав такий вигляд:

1

2

А якби до порівняння додалася група дітей, які взагалі не доглядали за тваринами план виглядав би так:

1

2

Квазіекспериментальні плани Д. Кемпбел називає “компромісом між реальністю і методологією”. Їх використання дослідник вважає виправданим у випадках природного експерименту, коли не має змоги звернутися до істинних планів (відсутні можливості рандомізації, або задіяння контрольної групи взагалі неможливе). В таких ситуаціях, розуміючи можливості впливу сторонніх факторів та використовуючи додаткові процедури контролю, можна звертатись до відносно недосконалих, квазіекспериментальних планів. У таблиці 4. наведені найпопулярніші квазіекспериментальні плани.

Квазіекспериментальні плани

План	Опис	Приклад
<p>000 X 000 План часових серій</p>	<p><i>Зіставляються результати багаторазових вимірів на одній групі до та після експериментального впливу</i></p>	<p>В одній із загальноосвітніх шкіл було впроваджено класичну антитютюнову кампанію: дітям читалися лекції про наслідки паління, демонструвалися легені курців, використовувалися особисті бесіди. Виміри кількості підлітків, що палять здійснювалися за 3, 2 та за 1 місяць до початку програми і через місяць, 2 та 3 місяці після її завершення.</p>
<p>X₁O X₀O X₁O X₀O План із множинною серією вимірів</p>	<p><i>Порівнюються результати кількох серій вплив-вимір. Можливе пряме, обернене чи випадкове чергування варіантів експериментального впливу.</i></p>	<p>Вивчався вплив класичної музики на продуктивність праці. Група працівників великого промислового підприємства працювала в різних режимах з музичним супроводом (різні класичні твори) та без нього через день протягом ста днів. Порівнювалася продуктивність праці учасників експерименту кожного дня.</p>
<p>O X O O O План з нееквівалентною контрольною групою</p>	<p><i>Зіставляються результати нееквівалентних груп до та після впливу.</i></p>	<p>В експерименті взяли участь дві бригади працівників заводу. Після цього для однієї з груп ввели погодинну оплату, інша ж працювала за старою ставочною схемою. Порівнювалася продуктивність праці учасників обох груп до та після експериментального впливу.</p>
<p>(R) X O (R) O План ex-post-facto</p>	<p><i>План, в якому дослідник не має можливості керувати незалежною змінною, а лише відбирає і порівнює результати умовно рандомізованих груп.</i></p>	<p>В експерименті взяли участь жінки, які звернулися у центр реабілітації зі скаргою на домашнє насилля. В якості контрольної групи було випадковим чином обрано жінок, які ніколи не піддавалися жорсткому поводженню у сім'ї. Учасниці обох груп відповідали на серію опитувальників стосовно свого емоційного стану, реакції на можливе зґвалтування, ставлення до чоловіків тощо.</p>

Використовуючи квазіекспериментальні плани, дослідники мають вживати усіх можливих заходів для контролю сторонніх чинників. В кожному конкретному випадку ці заходи відрізнятимуться, оскільки залежатимуть від конкретної експериментальної ситуації, специфіки вибірки, а також можливостей дослідника. Наприклад в експерименті із варіюванням способу оплати (план з нееквівалентною контрольною групою) на продуктивність праці може вплинути не стільки погодинна оплата, скільки кваліфікація працівників. З метою подолання ризиків для валідності експерименту цей чинник має бути проконтрольовано в ході формування експериментальних груп.

Повна назва та автор	Вихідне джерело	Джерела з описом та прикладами застосування
Планування спостереження за схемою Т.В. Корнілової	<i>Корнілова Т.В. Метод наблюдения // Корнілова Т.В. Экспериментальная психология: Теория и методы: учебник для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 58-85.</i>	<i>Горбунова В.В. Спостереження як метод психологічного дослідження дослідження // Горбунова В.В. Экспериментальная психология в схемах і таблицях. — К.: Професіонал, 2007. – С. 59-61.</i> <i>Миллер С. Методы наблюдения / Миллер С. Психология развития: методы исследования. – СПб.: Питер, 2002. – С. 97-109.</i> <i>Роговин М.С. Метод наблюдения и деятельность наблюдателя // Вопросы философии. – 1988. – №7. – С. 93-104.</i>

Історія виникнення

Історично спостереження є найдавнішим методом вивчення психічних (душевних) проявів. Ще античні філософи вважали його важливим шляхом пізнання. Першу спробу наукового спостереження історики приписують німецькому лікарю Д. Тідеману, який у своїй книзі “Спостереження за розвитком душевних здібностей дитини” (1787) детально описав результати спостереження за розвитком свого сина. Заслуговує на увагу той факт, що вчений використав детальну систему параметрів. Його цікавили сенсорика, рухова активність, афективні реакції, артикуляція звуків тощо. Відомі своєю ґрунтовністю та системністю спостереження Ч. Дарвіна “Біографічний нарис однієї дитини”, А. Кусмауля “Дослідження душевного життя новонародженого”, В. Прейера “Душа дитини”.

Усі згадані роботи належать до так званого “допсихологічного” періоду, до часу заснування першої психологічної експериментальної лабораторії В. Вундтом (1879 р.). З розвитком дослідницьких центрів до спостереження як наукового методу ставилося все більше вимог. Перш за все від дослідників вимагали максимальної об’єктивності, для чого вводилися спеціальні процедури (дзеркало Геззела, фотозйомка, відеозапис, текстові протоколи). Розширювався спектр явищ, за якими можна було вести спостереження, а отже виникали потреби у фіксації об’єктів, описі вибірки, виділенні чітких параметрів реєстрації. З часом виникли стандартизовані процедури спостереження, адаптовані для вивчення поведінкових проявів у певних вікових періодах та різних видах діяльності (карта поведінки школярів Стотта, спостереження за особливостями соціальної взаємодії в ході спільної діяльності Р. Блейза, процедура фіксації невербальної поведінки П. Екмана)

Спроби повної стандартизації процедур спостереження є ефективними лише у випадках повторного дослідження, коли реєструються ті самі параметри, в тих самих умовах. В більшості ж випадків перед дослідником стоїть задача аналізу оригінальних проявів у ситуаціях, які частково або повністю відрізняються від тих, що мали місце раніше. Згадані обмеження щодо стандартизації компенсуються поетапним плануванням спостереження, коли на кожному з етапів психолог має вирішити певні дослідницькі задачі (від вибору об’єктів спостереження до якісного та кількісного аналізу отриманих даних). Детальний опис поетапної процедури планування спостереження наведено у роботах Т.В. Корнілової. Доктор

психологічних наук, професорка МГУ, відомий експериментатор та методолог, Т.В. Корнілова, вважає, що одна з центральних перешкод на шляху розвитку психологічної науки – відсутність логічних схем мислення у сучасних психологів, і, як наслідок – асистемність дослідницьких процедур. Як викладачка Т.В. Корнілова розвиває системне теоретичне мислення студентів шляхом алгоритмізації навчальних курсів; як дослідниця – розробляє та використовує максимально структуровані та конкретизовані процедури.

Сфера застосування

Спостереження є методом безпосереднього дослідження реальності, спрямованим на ідентифікацію, найменування, порівняння, опис та класифікацію явищ. Предмет психологічного спостереження – поведінка людини, її вербальні та невербальні прояви. Сфера застосування методу дуже широка. Навряд чи можна виокремити галузі психології або проблеми, в ході вивчення яких би не використовувалося спостереження у якості основного чи додаткового методу. Психологи спостерігають за психічним розвитком людини, її соціальною активністю, за поведінкою клієнтів у ході консультування, тренінгу, психотерапії, експертизи тощо.

Наведемо кілька прикладів класичних досліджень. Так, Л. Фестінгер використав включене вільне спостереження з метою аналізу реакцій людей на ситуацію когнітивного дисонансу. Дослідник разом із своїми колегами приєднався до релігійної групи, яка пропагувала ідею загибелі американців від страшної повені. Групу очолювала місіс Кітч, яка нібито особисто вступала у контакт з жителями планети Кларіон, які, власне, і повідомили їй про нещастя, що має статися 21 грудня 1950 року. Л. Фестінгера цікавило, як поведуться сектанти, коли потопа не станеться і їх переконання зруйнуються. Дані цього спостереження стали ілюстративним підтвердженням теорії когнітивного дисонансу. Більшість членів групи вирішили, що кінець світу відстрочено саме завдяки їх зусиллям і ще активніше взялися за пропагування своїх ідей.

Систематизоване спостереження за проявами агресії у дошкільників організували А. Бандура, Д. Росс та С. Росс. Дослідників цікавило, в який спосіб діти наслідуватимуть агресивну поведінку дорослих по відношенню до ляльки. Реєструвалися прояви фізичної агресії (побиття, кусання, щипання ляльки, підкидання її у повітря); вербальної агресії (вислови типу: “вдар її”, “так їй і треба”) та агресії спрямованої на інші предмети (спроба розбити дзеркало Геззела, ламання інших іграшок, ауто агресія тощо).

Спостереження за виникненням та особливостями перебігу гніву у дорослих людей здійснила Т. Дембо. Дослідниця ставила за мету цілісний опис реакцій людини у стані афекту, її цікавила не лише кульмінація (емоційний вибух), а й розвиток процесу, проміжні фази. В ході спостереження реєструвалися афективні експресивні реакції (плач, крик, тупотіння ногами, агресивні жести); власне афективні дії (ламання обладнання, кидання обладнанням в експериментатора, вибігання з лабораторії) та інші афективно забарвлені явища (саркастичні звернення до експериментатора, спроби відмовитись від виконання фруструючого завдання, вказування на беззмістовність завдання).

В двох останніх прикладах спостереження використовується як метод виміру експериментального ефекту. У дослідженні А. Бандури дітям попередньо демонстрували агресивну поведінку дорослих, а Т. Дембо створювала ситуацію фрустрації (неможливості виконання завдання) з метою провокації гніву. В обох випадках процедура є поетапною та систематичною з прогнозуванням можливих поведінкових проявів та їх детальним

протоколюванням. Ці вимоги найчастіше висувають до спостереження. Не виключенням є і процедура планування спостереження описана Т.В. Корніловою.

Опис методики

Спостереження, як і будь-який вид дослідницької діяльності, вимагає детального планування. Необхідні дослідницькі кроки не можна “мати на увазі”. Без письмового оформлення плану роботи психолог ризикує забути про важливі деталі (від підготовки необхідних матеріалів до технічних засобів протоколювання).

Т.В. Корнілова пропонує послідовну процедуру планування спостереження, яка налічує чотири обов’язкових етапи. Дослідниця зауважує, що необхідність поетапного планування в першу чергу – методична, а зміст кожного з етапів залежатиме від предмету та мети дослідницької роботи.

1. ЕТАП ПІДГОТОВКИ. Формулювання вихідних уявлень про об’єкт спостереження, ситуацію, досліджуваних.

2. ЕТАП РОЗРОБКИ ПРОГРАМИ СПОСТЕРЕЖЕННЯ. Вибір технік спостереження, (параметрів спостереження, системи кодування, способу реєстрації, часової тривалості, технічних засобів). Пілотажне спостереження з метою вибору швидкості реєстрації даних, позиції спостерігача, уточнення параметрів спостереження (репертуару поведінкових проявів).

3. ЕТАП ПРОВЕДЕННЯ СПОСТЕРЕЖЕННЯ. Процес отримання емпіричного матеріалу. Протоколювання даних.

4. ЕТАП ОБРОБКИ І ІНТЕРПРЕТАЦІЇ РЕЗУЛЬТАТІВ. На цьому етапі здійснюється якісний та кількісний аналіз результатів, їх узагальнення, розробляються різноманітні пояснювальні схеми, типології та класифікації, інтерпретуються отримані результати.

Особливості застосування

Припустимо перед нами стоїть задача дослідити зміни в уважності студентів протягом навчального дня, і виявити періоди найбільшої інтелектуальної активності. Спробуємо спланувати спостереження користуючись поетапною процедурою описаною Т. В. Корніловою (Таблиця 1.).

Таблиця 1.

Приклад планування спостереження за схемою Т.В. Корнілової

Етап	Зміст роботи та приклади
Етап підготовки	Предмет спостереження – уважність студентів. Ситуація спостереження – спостереження за студентами на заняттях. Вибірка – група студентів соціально-психологічного факультету.
Етап розробки програми спостереження	Параметри спостереження (система кодування) – кількість перепитувань (число), кількість відволікань (число); відсторонений/зацікавлений вигляд (ВВ/ЗВ); інші поведінкові прояви, що свідчать про рівень уважності (словесний опис). Спосіб реєстрації – безпосереднє спостереження та відеозапис. Часова тривалість – 2 навчальних дні (4 пари по 80 хвилин). Технічні засоби – відеокамера, листок протоколу, ручка. Контрольовані умови – в ході спостереження студенти навчаються в одній аудиторії, яка постійно провітрюється; матеріал, що читається має приблизно однаковий ступінь складності та цікавості.

Етап	Зміст роботи та приклади													
Етап проведення спостереження	<i>Уривок протоколу спостереження</i>													
	Учасники спостереження	Параметри спостереження												
		загальний вигляд				кількість відволікань				кількість перепитувань				Інші прояви
		I	II	III	IV	I	II	III	IV	I	III	II	V	
	<i>Перший день спостереження</i>													
1.	Олексій С.	зв	зв	зв	нз	3	8	4	2	2	1	1	3	на I парі демонстрував активність, ставив питання
2.	...													
Етап обробки і інтерпретації результатів	<p>В ході кількісного аналізу дослідник може підрахувати дані окремо для кожного учасника, а також отримати узагальнені результати за кожен з днів спостереження, а також за весь період (кількість відволікань, кількість перепитувань); визначити переважання зацікавленості чи відстороненості студентів на кожній з пар. Можлива побудова стовпчикових гістограм (порівняльна демонстрація прояву кожного з параметрів в різний період дня) та графіків (загальна динаміка уважності протягом дня).</p> <p>В ході якісного аналізу дослідник може описати типові реакції та зупинитись на окремих ілюстративних випадках. Можлива побудова типології реакцій студентів, що свідчать про динаміку їх уважності протягом навчального дня.</p>													

Приклад виконання професійно-орієнтованого завдання з курсу “Експериментальна психологія”

Клієнтський запит

Ви працюєте психологом у одному з дитячих дошкільних закладів міста. Останній тиждень до вас неодноразово зверталися батьки вихованців середньої групи зі скаргами на агресивність у поведінці дітей. Так, мама близнят Дмитра та Кості Іванченків зауважила: “Діти абсолютно неконтрольовані, роблять одне одному різні капості, просто як кішка з собакою. Допоможіть мені розібратися в чому справа”. Ви знаєте, що раз на тиждень дітям пропонують перегляд мультфільмів “на замовлення”. Вже місяць кожного тижня вони дивляться мультиплікаційний фільм “Том і Джері”.

Обов’язкова програма при виконанні завдання

1. Сплануйте та змодельуйте результати експериментального дослідження феномену зараження дошкільників агресивною поведінкою героїв мультфільмів.

2. В ході планування користуйтеся стандартизованою процедурою Д. Кемпбела. Вкажіть залежну та незалежну змінні, експериментальну гіпотезу, опишіть експериментальну ситуацію для двох рівнів прояву незалежної змінної. Розробіть протокол з детальним параметрами (за схемою спостереження Т.В.Корнілової).

3. Підготуйте текст виступу перед батьками з поясненням причин дитячої агресивності, висновками за результатами дослідження, пропозиціями конкретних стратегій спілкування та взаємодії з дітьми.

4. Продемонструйте виступ на батьківських зборах.

ХІД РОБОТИ НАД ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНИМ ЗАВДАННЯМ

I. ЕТАП ПЕРВИННОГО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

1.1. Категоріально-термінологічне до визначення проблеми з якою звернулися до психолога

Клієнт. Діти абсолютно неконтрольовані, роблять одне одному різні капості, просто як кішка з собакою. Допоможіть мені розібратися в чому справа.

Психолог. Гаразд. “Що означає як кішка з собакою?”

Клієнт. Те і означає. Сваряться, забирають одне в одного іграшки, б’ються, ганяють квартиру як скажені, навіть гарчать як собаки чи тигри, вже і не знаю.

Психолог. Можливо ви помітили якість закономірності такої поведінки. Наприклад, в який період дня чи тижня діти агресивно налаштовані, а коли спокійніші?

Клієнт. Так, звичайно, я спостерігала за ними. Ця, як Ви говорите, агресивність, вона приноситься із садочка. От, коли я вчора забирала їх, ледь відірвала від інших, таких же чортенят. Там вся група на вухах стоїть.

Психолог. На вухах?

Клієнт. Авжеж, бігають, верещать, б’ють одне одного навіть по голові – добре, що м’якими іграшками. У моїх, знаєте, такий надувний великий молоток є, так от – заховала від гриха подалі. І взагалі, мені навіть лячно, може це вірус якийсь, ну, агресивності?

Психолог. Ви маєте рацію. Агресивність справді в чомусь схожа на вірус – нею можна заразитися. Діти часто наслідують чийсь агресивну поведінку. Поведінку мета якої завдати шкоди іншим людям. Це можуть бути і слова і дії. Ми з вами маємо з’ясувати кого вони наслідують. Давайте ще раз подумаємо, коли діти гарно ставляться одне до одного, а коли в

їх поведінці частішають агресивні прояви?

Клієнт. Діти спокійніші – на вихідних. У нас є традиція, ми обов'язково вибираємося на природу: за місто або до бабусі. Майже кожні вихідні. Діти також граються, ганяють, вони ж діти, але не б'ються, не ображають одне одного. Та й взагалі раніше такого не було. Їх десь місяць як підмінили. І джерело цієї зарази тут, у вас в садочку. Я точно це знаю. У нас вдома ніхто нікого по голові не б'є.

Психолог. Я обов'язково буду говорити з вихователями і сама поспостерігаю за дітьми тут у садочку. Але і Ви можете мені допомогти. Що нового сталося в цей місяць в житті хлопчиків? Може вони знайшли нових друзів або в них з'явилося нове захоплення, може вони подивилися якийсь фільми чи...

Клієнт. Точно – фільм! Я пригадала, вони так само поводитися, коли якийсь бойовик з татком ще влітку подивилися. Бігали по хаті, махали руками, ногами і кричали: “кія!” Причому всі утрьох.

Психолог. От бачите. Заражатися поведінкою інших можуть і діти і дорослі.

Клієнт. Але такого вже давно не було. Вони цілими днями у садочку, приходимо додому не раніше восьмої, вечеряємо, вмиваємося, я їм читаю на ніч. І все – спати. На телевізор часу немає.

Психолог. Отже, ми з вами з'ясували, що агресивність у поведінці хлопчиків – не постійна. Вони нею, ніби заражаються у садочку, наслідують чиюсь поведінку. Ми знаємо, що і інші діти поведуться так само. Залишилося з'ясувати кого вони наслідують.

1.2. Формування реалістичних очікувань у людини, яка звернулася за допомогою та визначення напрямків практичної роботи психолога

Опис меж компетенції

Психолог. Щоб з'ясувати, чию агресивність наслідують діти у садочку я проведу ретельне спостереження. Буду дивитися як вони поведуться на заняттях, прогулянках, у групі. Проаналізую зміст мультфільмів, які вони дивляться та книжок, які їм читають, вивчу чи не ховається агресія у ігрових сюжетах. Я буду робити це в садочку, а вас попрошу так само спостерігати за своїми дітьми вдома. І якщо помітите щось цікаве – обов'язково поділіться інформацією зі мною. Коли ми з'ясуємо де криється джерело агресії, то проведемо невеличке дослідження – експеримент – спробуємо це джерело ізолювати (якщо воно знаходиться у садочку) і перевіримо чи будуть діти вести себе по-іншому. А, оскільки не лише Вас турбує ця проблема, ми поділимося отриманими результатами і з іншими батьками на батьківських зборах, щоб всі дізналися, що відбувається з їх дітьми.

Визначення напрямків практичної роботи

Напрямок практичної роботи	Обґрунтування
Дослідницька робота	Спостереження за поведінкою дітей з метою уточнення гіпотези, щодо джерела агресивності у поведінці. Експериментальне дослідження феномену зараження дошкільників агресивною поведінкою.
Психологічна просвіта	Виступ на батьківських зборах за результатами дослідження

Перелік очікуваних результатів

Психолог. В результаті нашої роботи:

- ми знатимемо джерело агресії, яку наслідують діти;
- спробуємо порівняти поведінку дітей за відсутності впливу джерела агресії;
- розробимо систему рекомендацій для батьків та вихователів, як організувати час дитини та поводитися з нею, щоб подолати та запобігти у майбутньому агресивним проявам у її поведінці.

II. ПЛАНОВО-ПІДГОТОВЧИЙ ЕТАП

2.1. Аналіз власного досвіду виконання подібних завдань при вивченні навчальних дисциплін та проходженні практик

Дисципліна	Модуль	Тема	Зміст питань
Експериментальна психологія	Експеримент як метод психологічного дослідження	Експериментальні дослідження в соціальній психології	Експерименти з вивчення феноменів особистісного впливу та міжособистісної взаємодії.
	Емпіричні методи психологічного дослідження	Спостереження як метод виміру експериментального ефекту	Спостереження як метод дослідження та базовий метод виміру експериментального ефекту. Класифікація видів психологічного спостереження. Процедура спостереження. Протокол спостереження.
	Планування та проведення психологічних експериментів	Стратегії та плани психологічних експериментів	Експериментальні плани за ступенем контролю валідності. Доекспериментальні плани. Плани істинних експериментів. Квзіекспериментальні плани. Плани ex-post-facto.
Вікова психологія	Основні етапи психологічного розвитку в онтогенезі. психологія дитинства	Особливості психічного розвитку дітей раннього та дошкільного віку	Специфіка розвитку особистості дитини у дошкільному віці.
Соціальна психологія	Особистість у системі соціальних зв'язків	Особливості соціального розвитку особистості	Механізми соціального розвитку особистості. Єдність процесів наслідування, імітації та ідентифікації. Соціальна оцінка бажаної моделі поведінки.

2.2. Підбір і аналіз літератури та формулювання припущень про причини виникнення проблеми

Бібліографічний опис джерела	Основні ідеї та тези, що стосуються проблеми
Довідкова література	
Кэмпбелл Д. Эксперименты и квазиэксперименты // Кэмпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях. – СПб: “Социально-психологический центр”, 1996. – С. 34-191.	Процедура планування психологічних експериментів. Особливості вибору експериментального плану. Процедури забезпечення валідності висновків за результатами експериментального дослідження
Корнилова Т.В. Метод наблюдения // Корнилова Т.В. Экспериментальная психология: Теория и методы: учебник для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 58-85.	Поетапна процедура планування спостереження. Використання спостереження як методу виміру експериментального ефекту.
Монографії	
Бандура А. Теория социального научения: Пер. с англ. – СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.	Проблема засвоєння соціальних норм дитиною. Наслідування як основний механізм здобуття соціального досвіду.
Вузькоспеціалізовані статті	
Осницкий А.К. Психологический анализ агрессивных проявлений учащихся // Вопросы психологии. – 1994. – №3. – С.61-69.	Класифікація проявів агресії. Причини агресивної поведінки дітей. Залежність дитячої агресивності від стилю сімейного виховання.
Дубинко Н.А. Влияние когнитивных процессов на проявление агрессивности в детском возрасте // Вопросы психологии. –2000. – №1. – С.53-59.	Наслідування агресивної поведінки в дитячих іграх. Прояви дитячої агресивності. Засоби попередження та подолання агресивної поведінки дошкільників.
Наблюдать агрессию... Совершать агрессию / Хок Р. 40 исследований, которые потрясли психологию. Секреты выдающихся экспериментов. – СПб.: “Прайм-Еврознак”, 2003. – С. 118-128. (базові матеріали: Bandura F., Ross D. & Ross S.A. (1961). Transmission of aggression through imitation of aggressive models. Journal of Abnormal and Social Psycholodfy, 63, 575-582.)	Опис експериментів А. Бандури, в яких досліджувалася імітаційна агресія. Перевірялося, чи наслідуватимуть діти агресивну поведінку дорослих та героїв мультфільмів. Основними результатами експерименту стали надійні показники того, що діти, які бачать демонстрацію агресивної поведінки – наслідують її, причому не має значення спосіб, у який агресія демонструється. Хлопчики за всіх умов поведуться агресивніше, ніж дівчатка, з більшим запалом б'ються та штовхаються.
Субботский Е.В. Подражание и независимое поведение дошкольников // Популярная психология для родителей / Под ред. А.А.	Наслідування тісно пов'язане з соціальною ситуацією розвитку дитини і є одним з основних механізмів засвоєння досвіду

Бібліографічний опис джерела	Основні ідеї та тези, що стосуються проблеми
Бодалева. – М.: Педагогика, 1988. – С. 105-110.	спілкування з іншими людьми.
Internet-джерела	
Кицес В.Теленасилие и агрессия // http://wolf-kitses.livejournal.com/111191.html (взято з Internet 14.03.09)	Критичний аналіз експериментів А. Бандури, пов'язаних з моделюванням агресії за кінозразком.
Героев Г. Дети и современные мультфильмы // http://www.rusk.ru/st.php?idar=14579 (взято з Internet 14.03.09)	Аналіз негативного впливу мультфільмів з елементами агресії та жорстокості на психіку дитини. Мультфільми як інструменти стереотипізації дитячої свідомості.

Припущення щодо причин виникнення проблеми. Однією з причин агресивності дошкільників може бути наслідування дій дорослих, ровесників, кіногероїв. Діти, на чію поведінку скаржаться батьки, близько місяця дивляться мультиплікаційний серіал “Том і Джері”. Герої цієї стрічки постійно роблять одне одному капості, вони задержуваті та агресивні. Найімовірнішою причиною зростання агресивності у поведінці дошкільників, у нашому випадку, є перегляд цього та подібних мультфільмів.

2.3. Консультація з фахівцями

Потреби у консультації з фахівцями-суміжниками немає, однак є необхідність бесіди із вихователями дошкільників з метою уточнення окремих аспектів проблеми.

Фахівець	Обґрунтування необхідності бесіди	Перелік питань
Вихователі середньої групи	Вихователі мають змогу систематичного спостереження за поведінкою дітей. Можуть надати інформацію про дітей з базовим високим рівнем агресивності.	<ul style="list-style-type: none"> - Як часто діти демонструють агресивність (ображають одне одного, сваряться, штовхаються, б'ються, кусаються тощо)? - Чи зростає агресивність у поведінці дітей після перегляду фільмів, мультфільмів, де така поведінка демонструється? - Хто з дітей у групі найчастіше демонструє прояви агресії? - Які причини сплеску агресивності у поведінці дітей можна виділити в ході систематичного спостереження?

2.4. Складання розгорнутого плану виконання завдання, підбір методів та аналіз ресурсів

Етап роботи	Методи та процедури	Необхідні ресурси
Планування експериментального дослідження феномену зараження дошкільників агресивною поведінкою героїв мультфільмів	<ul style="list-style-type: none"> - Визначення методологічних засад дослідження (залежна, незалежна змінні, експериментальна гіпотеза). - Планування експерименту за стандартизованою процедурою Д. Кемпбелла. 	Література з описом процедур планування експериментів.
Розробка протоколу спостереження за проявами агресивності	Розробка процедури та протоколу спостереження за Т.В. Корниловою	Література з описом процедур спостереження.
Проведення експерименту (здійснення експериментального впливу)	Здійснення експериментального впливу (для двох рівнів незалежної змінної): демонстрація мультфільмів з проявами агресії у поведінці героїв та з доброзичливою поведінкою героїв.	Диск із мультиком "Том і Джері", диск із мультиком "Віні Пух", DVD-програвач.
Здійснення спостереження за поведінкою дошкільників у ситуаціях експериментального впливу	<ul style="list-style-type: none"> - Систематизоване спостереження. - Відеоспостереження. 	Протокол спостереження, відеокамера. Асистент, що займатиметься відео зйомкою.
Аналіз результатів дослідження. Підготовка тексту виступу на батьківських зборах	<ul style="list-style-type: none"> - Якісний та кількісний аналіз дослідницьких даних. - Підготовка тексту виступу. 	Заповнений протокол із даними спостереження. Відеозапис. Література з проблем агресивності в поведінці дітей.
Виступ на батьківських зборах	<ul style="list-style-type: none"> - Мультимедійна презентація. - Демонстрація відеофрагментів відзнятих у ході спостереження. - Дискусія з батьками та вихователями. 	Текст виступу, презентація з відеофрагментами відзнятими у ході спостереження.

2.5. Передбачення проблемних моментів

Проблемні моменти	Причини виникнення	Шляхи уникнення
Недовіра батьків результатам експерименту	Переконання батьків у "доброму" впливі мультфільмів	Наочна демонстрація імітації поведінки героїв мультику дітьми (відеозйомка експерименту)

Проблемні моменти	Причини виникнення	Шляхи уникнення
Звинувачення батьками адміністрації дитячого садочку у неправильному підборі мультфільмів (втягнення психолога у конфлікт)	Усвідомлення батьками того, що масовий перегляд мультфільмів, які провокують агресію, організований адміністрацією садочку. Прагнення перекласти провину за проблеми у поведінці дітей на “чужі плечі”.	Розповідь про соціальну ситуацію розвитку дитини. Попереднє знайомство з переліком можливих причин дитячої агресивності. Наголос на тому, що результати експерименту – лише частковий випадок, що діти наслідують не лише героїв мультфільмів, а і дорослих та ровесників.

2.6. Підготовка матеріалів, необхідних для виконання завдання

Планування експерименту за стандартизованою процедурою планування експериментів Д. Кемпбелла

Залежна змінна. Наслідування дошкільниками агресивної поведінки героїв мультфільмів.

Незалежна змінна. Поведінка героїв мультфільмів (агресивна поведінка: образи, сварки, стусани, бійки; дружлюбна поведінка: взаємодопомога, веселі ігри, спільна діяльність)

Експериментальна гіпотеза. Діти схильні ідентифікувати себе з героями мультфільмів та наслідувати їх поведінку. Якщо мультиплікаційні герої поводяться агресивно, то після перегляду мультфільму діти повторюватимуть їх дії.

План	Опис експериментальної ситуації
<p>R X₁ O</p> <p>R X₂ O</p> <p>План з контрольною групою і виміром після впливу</p>	Для участі в експерименті дітей, що відвідують середні групи А та Б умовно ділимо на дві частини. Діти, що увійшли до складу першої підгрупи дивляться мультфільм “Том і Джері” (герої демонструють агресивну поведінку) – X ₁ . Інші діти дивляться мультфільм “Віні Пух” (герої агресивної поведінки не демонструють, є приятними у ставленні одне до одного). Протягом дня ведемо відеоспостереження та протокольне спостереження за поведінкою дітей обох груп.

Розробка процедури та протоколу спостереження за Т.В. Корниловою

Етап спостереження	Зміст роботи
Етап підготовки	Предмет спостереження – поведінка дошкільників. Ситуація спостереження – спостереження за дітьми у дитячому садочку після перегляду мультфільмів. Вибірка – дошкільники, що відвідують середню групу НВЗ (група А – дивилися мультфільм у якому герої демонструють агресивну поведінку; група Б – дивилися мультфільм у якому герої демонструють доброзичливу поведінку)

Етап спостереження	Зміст роботи																																				
Етап розробки програми спостереження	<p>Параметри спостереження для учасників групи А (система кодування) – наслідування фізичної агресії героїв мультфільму (кількість проявів), наслідування вербальної агресії (підрахунок повтору фраз героїв мультфільму); інші агресивні прояви у поведінці (опис).</p> <p>Параметри спостереження для учасників групи Б (система кодування) – наслідування невербальної поведінки (кількість проявів), повторення фраз героїв (підрахунок повтору фраз героїв мультфільму); агресивні прояви у поведінці (опис).</p> <p>Спосіб реєстрації – безпосереднє спостереження та відеозапис.</p> <p>Часова тривалість – 2 години після перегляду мультфільму.</p> <p>Технічні засоби – відеокамера, листок протоколу, ручка.</p>																																				
Етап проведення спостереження	<p style="text-align: center;"><i>Приклад протоколу спостереження для групи А</i></p> <table border="1" data-bbox="384 790 1482 1050"> <thead> <tr> <th colspan="2" data-bbox="384 790 659 960" rowspan="2">Учасники спостереження</th> <th colspan="3" data-bbox="659 790 1482 835">Параметри спостереження</th> </tr> <tr> <th data-bbox="659 835 887 960">наслідування фізичної агресії</th> <th data-bbox="887 835 1115 960">наслідування вербальної агресії</th> <th data-bbox="1115 835 1482 960">інші агресивні прояви у поведінці</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td data-bbox="384 960 443 1005">1.</td> <td data-bbox="443 960 659 1005">Олексій С.</td> <td data-bbox="659 960 887 1005"></td> <td data-bbox="887 960 1115 1005"></td> <td data-bbox="1115 960 1482 1005"></td> </tr> <tr> <td data-bbox="384 1005 443 1050">2.</td> <td data-bbox="443 1005 659 1050">...</td> <td data-bbox="659 1005 887 1050"></td> <td data-bbox="887 1005 1115 1050"></td> <td data-bbox="1115 1005 1482 1050"></td> </tr> </tbody> </table> <p style="text-align: center;"><i>Приклад протоколу спостереження для групи Б</i></p> <table border="1" data-bbox="384 1095 1482 1357"> <thead> <tr> <th colspan="2" data-bbox="384 1095 659 1265" rowspan="2">Учасники спостереження</th> <th colspan="3" data-bbox="659 1095 1482 1140">Параметри спостереження</th> </tr> <tr> <th data-bbox="659 1140 887 1265">наслідування невербальної поведінки</th> <th data-bbox="887 1140 1115 1265">повторення фраз, слів, вигуків</th> <th data-bbox="1115 1140 1482 1265">агресивні прояви у поведінці</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td data-bbox="384 1265 443 1310">1.</td> <td data-bbox="443 1265 659 1310">Антон К.</td> <td data-bbox="659 1265 887 1310"></td> <td data-bbox="887 1265 1115 1310"></td> <td data-bbox="1115 1265 1482 1310"></td> </tr> <tr> <td data-bbox="384 1310 443 1357">2.</td> <td data-bbox="443 1310 659 1357">...</td> <td data-bbox="659 1310 887 1357"></td> <td data-bbox="887 1310 1115 1357"></td> <td data-bbox="1115 1310 1482 1357"></td> </tr> </tbody> </table>	Учасники спостереження		Параметри спостереження			наслідування фізичної агресії	наслідування вербальної агресії	інші агресивні прояви у поведінці	1.	Олексій С.				2.	...				Учасники спостереження		Параметри спостереження			наслідування невербальної поведінки	повторення фраз, слів, вигуків	агресивні прояви у поведінці	1.	Антон К.				2.	...			
Учасники спостереження				Параметри спостереження																																	
		наслідування фізичної агресії	наслідування вербальної агресії	інші агресивні прояви у поведінці																																	
1.	Олексій С.																																				
2.	...																																				
Учасники спостереження		Параметри спостереження																																			
		наслідування невербальної поведінки	повторення фраз, слів, вигуків	агресивні прояви у поведінці																																	
1.	Антон К.																																				
2.	...																																				
Етап обробки і інтерпретації результатів	<p>В ході кількісного аналізу підраховуємо дані окремо для кожного учасника, а також підраховуємо середнє арифметичне проявів агресії у кожній групі. Будуємо стовпчикові гістограми (порівняльна демонстрація проявів агресії в поведінці дітей А та Б груп; порівняльна демонстрація наслідувальної поведінки дітей А та Б груп). Для перевірки статистичної значимості результатів використаємо U-критерій Манна-Уїтні.</p> <p>В ході якісного аналізу описуємо типові наслідувальні реакції дітей кожної з груп. Порівнюємо специфіку наслідування у дітей А та Б груп.</p>																																				

III. ЕТАП ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ**3.1. Збір емпіричних даних**

Таблиця 1.

Протокол спостереження за проявами агресії у поведінці дітей експериментальної групи

Група А	Наслідування поведінки героїв мультфільмів:		Опис та загальна кількість агресивних проявів у поведінці дітей за весь час спостереження (ті, які діти наслідували та інші)	
	дій та вчинків	фраз, слів, вигуків		
А	5	1	кусалась та щипалась	7
Б	6	4	бився; підкрадався до дівчаток, тягнув за волосся і робив вигляд, що це не він; задирав дітей, тягнучи за одяг; кричав, копіюючи мишеня: "Так тобі і треба котяро", "Йо-йо"	15
В	4	2	наздоганяв дівчаток з довгим волоссям і намагався намотати коси на руку; кричав копіюючи мишеня: "Йо-йо"	7
Г	1	1	вдарив хлопчика із криком "Тримай котяро"; наздогнав дівчинку і поставив підніжку	3
Ґ	–	1	дивлячись як впав хлопчик, який ображав дівчат зло сказала: "Котюзі по заслугі"	1
Д	4	2	щипала та кусала хлопчиків у відповідь на задирання; сміялася, копіюючи мишеня	7
Е	5	3	щипався; ставив підніжки; кожного разу як хтось падав противно хіхікав, наслідуючи мишеня	8
Є	5	2	щипалась; потім гралася окремо з іграшками, які м'яла та кидала об стінку, примовляючи: "Так тобі"	7
Ж	7	4	бився; щипався; ганявся за дівчатами; хіхікав як мишеня; вщипнув виховательку і психолога	14
З	6	3	бігала за дітьми, намагаючись вхопити за одяг; біла іграшками об шафку з одягом, примовляючи: "Так тобі і треба"	10

Таблиця 2.

Протокол спостереження за проявами агресії у поведінці дітей контрольної групи

Група А	Наслідування поведінки героїв мультфільмів:		Опис та загальна кількість агресивних проявів у поведінці дітей за весь час спостереження	
	дій та вчинків	фраз, слів, вигуків		
А	2	2	вдарила по спині хлопчика, який випадково зачепив під час гри у схованки (біг, щоб заховатися)	1
Б	4	2		–
В	3	4		–
Г	2	3		–
Ґ	–	2	двічі назвав свого товариша по грі свинею	2
Д	–	1	зумисне наступила на ногу хлопчику, який хотів забрати іграшку (плюшевого ведмедя)	1
Е	–	2		–
Є	3	2		–
Ж	1	2		–
З	1	2	намагався відібрати у дівчинки іграшку (плюшевого ведмедя)	1

3.2. Аналіз та інтерпретація отриманих даних Якісний та кількісний аналіз дослідницьких даних

В ході аналізу було з'ясовано, що діти наслідують поведінку мультиплікаційних героїв. Однак, прояви наслідувальної поведінки з елементами агресії зустрічаються частіше, ніж наслідування доброзичливої поведінки. Усі учасники експериментальної групи (дивилися мультфільм "Том і Джері") повторювали дії або вислови героїв мультфільму, який переглядали, прагнучи завдати неприємностей своїм візаві, так само, як і мультиплікаційні персонажі. Діти ж, які переглядали Вінні Пуха, загалом поводитися спокійніше, однак і випадки наслідування доброзичливої поведінки героїв зустрічалися рідше. Дані спостереження представлені у таблиці 1.

Таблиця 2.

Дані спостереження за проявами агресії у поведінці дітей експериментальної та контрольної групи

Група А	наслідування поведінки героїв мультфільмів		агресивні прояви у поведінці (ті, які діти наслідували та інші)	Група Б	Наслідування поведінки героїв мультфільмів		агресивні прояви у поведінці
	повторення дій та вчинків	повторення фраз, слів, вигуків			повторення дій та вчинків	повторення фраз, слів, вигуків	
А	5	1	7	А	2	2	1
Б	6	4	15	Б	4	2	–
В	4	2	7	В	3	4	–
Г	1	1	3	Г	2	3	–
Ґ	–	1	1	Ґ	–	2	2
Д	4	2	7	Д	–	1	1
Е	5	3	8	Е	–	2	–
Є	5	2	7	Є	3	2	–
Ж	7	4	14	Ж	1	2	–
З	6	3	10	З	1	2	1
Σ	43*	23	79*	Σ	16*	22	5*

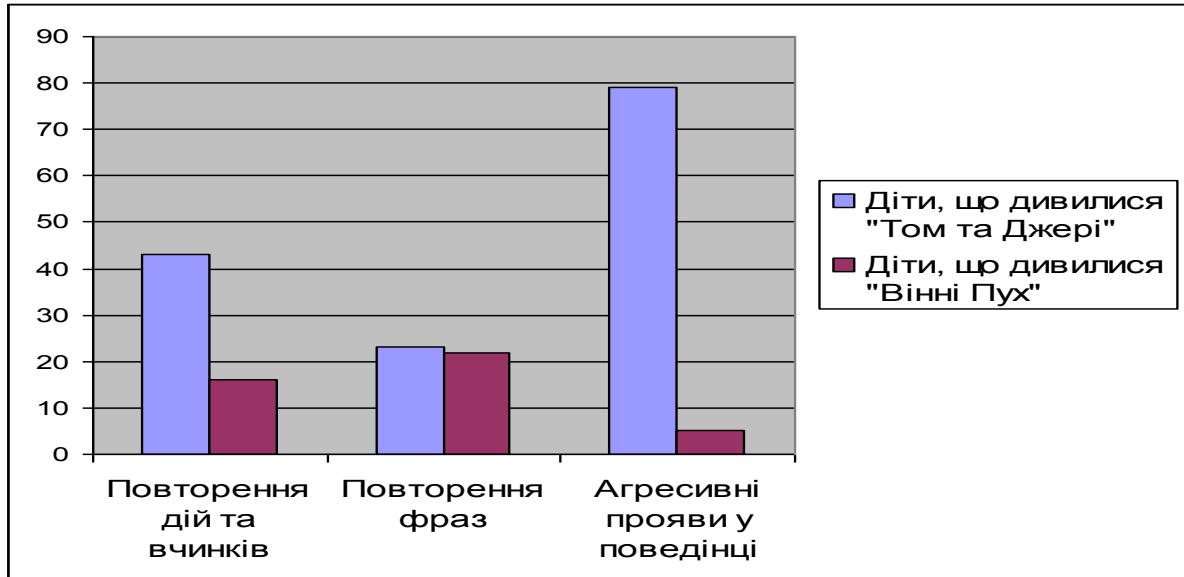
Статистична значимість результатів перевірялася за U-критерієм Манна-Уїтні з використання статистичної програми Statistica 6.0:

- для наслідування дій та вчинків героїв мультфільму – 15,5 ($p \leq 0,008$);
- для агресивних проявів у поведінці – 2,5 ($p \leq 0,0003$).

Значимі результати позначені * у таблиці 1.

Діти, що дивилися мультфільм "Том та Джері", з легкістю повторюють агресивні дії та вчинки мультиплікаційних персонажів. Вони штовхаються, кусаються, щипають одне одного, провокують бійку у той самий спосіб, що й мультиплікаційні мишеня та кіт (тягнуть одне одного за волосся та намотують його на долоню, так само, як кіт Том намотував на лапу хвіст мишеняти Джері). Також діти повторюють слова, вислови та вигуки героїв ("Хі-хі-хі", "Так тобі і треба котяро", "Піддай йому ще"). Примітний той факт, що дошкільники демонструють і інші агресивні прояви, які не притаманні поведінці мультяшних героїв, а також поширюють агресивні прояви за межі взаємодії з ровесниками, – зухвало та задерикувато поведуться з вихователями, дорослими (навіть

експериментатором), виміщують агресію на навколишніх предметах (іграшках, меблях тощо). Дошкільники, які дивилися фільм "Віні Пух", так само часто, як і їх ровесники з групи А, повторювали фрази мультиплікаційних героїв ("Хто ходить в гості зранку...", "Здається дощ починається..."), однак значно рідше наслідували їх невербальну поведінку (потискали долоні, стрибали взявшись за руки, обнімались). Дані цих спостережень графічно представлені на малюнку 1.

Мал. 1. Прояви наслідування та агресії у поведінці дітей

IV. ЗВІТНО-ПІДСУМКОВИЙ ЕТАП

4.1. Представлення результатів людині, яка звернулася із запитом

Текст виступу

Усі ми живемо у складному світі взаємостосунків з іншими людьми. Від того, наскільки ефективними є навички взаємодії, напрацьовані ще у дитинстві – залежить, ні багато ні мало, соціальна успішність людини, її здатність досягати поставлених цілей у спілкуванні з іншими. Агресивність є одним із звичайних поведінкових проявів, притаманних кожній людині. Більшість вчених вважають агресивність вродженою характеристикою пов'язаною із боротьбою за виживання, що дісталася нам від тваринного інстинктивного минулого. Однак людина відрізняється від тварини тим, що здатна свідомо контролювати та дозувати свою агресію, визначаючи її доцільність в тій або іншій ситуації. Навички такого контролю ми отримуємо в ході виховання, засвоєння норм прийнятих у суспільстві.

Чому ж тоді, люди мають різний рівень агресивності? Чому одні здатні тримати під контролем свою імпульсивність, а інші ні? Чому дехто демонструє пряму фізичну агресію, спрямовану на завдання шкоди здоров'ю, а подекуди і життю іншої людини, а дехто обмежується образливими висловами, а то і думками? Звідки береться аутоагресія – прагнення завдати шкоди самому собі?

Психологи виділяють два основних джерела агресії – природне та соціальне. Особливості нервової системи людини, швидкість переключення нервових процесів, здатність витримувати напруження, а також генетична схильність до імпульсивних реакцій – є тими природними передумовами, що запускають агресивність. Якщо в ході індивідуального розвитку нашаровуються інші проблеми, пов'язані з психічними особливостями, зокрема гіперактивність, слабкість вольового контролю, емоційна нестриманість – дитина поводитиметься агресивніше за своїх ровесників.

Разом з цим, велике значення мають і соціальні аспекти формування агресивної поведінки. Якщо поряд із дитиною постійно перебувають дорослі, для яких агресивна поведінка є нормою, – то не варто і від неї чекати стриманості та доброзичливості. Іноді агресивна поведінка культивується батьками несвідомо, цілком із добрих намірів. Наприклад, ви вчите дитину, що перемагає сильніший, той, хто вміє постояти за себе і словами і ділом.

Не можна недооцінювати і ролі наслідування. Діти повторюють і дії і слова дорослих, особливо, значимих дорослих. Поспостерігайте за власною дитиною, як вона говорить, як посміхається, як радіє чи сумує. Впізнаєте себе? А як вона поводить, коли ображена, чимось незадоволена або зла? Наслідування є для дітей основним джерелом освоєння світу. Вони все роблять імітуючи нас, спочатку у грі, а потім і у дорослому житті.

Ви скаржилися на дивні сплески агресивності у поведінці дітей, жалілися на те, що вони штовхаються, кусаються, б'ються, ображають одне одного і в садочку і коли приходять до дому. Ми з вихователями спробували з'ясувати в чому причина.

Скажіть, який мультяшний серіал подобається більше вашим дітям: “Том та Джері” чи “Вінні Пух”? ... “Том та Джері” я правильно зрозуміла? А як думаєте чому? ... Правильно, він динамічніший, веселіший, герої активно взаємодіють, у мультику багато смішних моментів. А що в них веселого? ... В тому то і справа – весело від того, що героям (коту, мишеняті, собаці чи іншим) боляче. Всі вони радіють, коли завдають шкоди іншим, роблять якусь капость, часто створюють ситуації загрозливі для життя (наприклад, обвалюють цегляну стіну на собаку). Чому ж дітям менше подобається “Вінні Пух”? ... Правильно – треба думати, розмірковувати, більшість ситуацій неоднозначна наприклад, поведінка Вінні в гостях у кролика. Жарти також є, але вони тонкіше, їх треба зрозуміти, щоб посміятися (“Хто ходить в гості ранками – той чинить мудру річ!” ☺)

Перший мультик простіший для сприйняття, іншими словами примітивніший – він майже не містить стимулів для емоційного та інтелектуального розвитку дитини, однак пропонує безліч прикладів для наслідування агресивної поведінки.

Ви знаєте, що вже кілька тижнів діти дивляться мультфільм “Том та Джері”, вони самі його вибрали і з нетерпінням чекають наступної середи, щоб приклеїтися до екрану. Так от, цього тижня ми дозволили дивитися цей мультик лише середній групі А (“Квіточка”), іншим дітям (середня група Б “Сонечко”) запропонували Вінні Пуха. Вони, звичайно, не зраділи, але ми пообіцяли компенсацію наступного разу. Зараз я вас познайомлю з результатами такого мініексперименту.

Так от – усі діти наслідують поведінку мультипликаційних персонажі, однак агресивну поведінку наслідують частіше ніж доброзичливу. Давайте подивимося відео.

Коментар до відеосюжету 1. *“Поведінка дітей, що дивилися мультик “Том та Джері”. Діти, що дивилися Тома та Джеррі штовхаються, кусаються, щипають одне одного, провокують бійку у той самий спосіб, що і мультипликаційні мишеня та кіт (тягнуть одне одного за волосся та намотують його на долоню, так само, як кіт Том намотував на лапу хвіст мишеняти Джері). Також вони повторюють слова, вислови та вигуки героїв (“Хі-хі-хі”, “так тобі і треба котяро”, “піддай йому ще”).*

Коментар до відео сюжету 2. *“Поведінка дітей, що дивилися мультик “Вінні Пух”. Діти, які дивилися Вінні Пуха так само часто повторюють фрази мультипликаційних героїв (“Хто ходить в гості зранку...”, “Здається дощ починається...”) однак значно рідше наслідують їх невербальну поведінку (потискують долоні, стрибають взявшись за руки, обнімаються).*

Узагальнені дані наших спостережень можете подивитися на слайді (Слайд 1. – Мал. 1. Прояви наслідування та агресії у поведінці дітей). Як бачимо, перегляд здавалося б нешкідливого

мультику приводить до того, що діти стають агресивніше, наслідуючи поведінку героїв. Примітний і той факт, що вони демонструють і агресію, не притаманну мультяшним героям та поширюють її за межі взаємодії з ровесниками, – зухвало та задиркувато поводяться з вихователями, дорослими (навіть експериментатором), виміщають агресію на навколишніх предметах (іграшках, меблях тощо).

Перед тим як зробити висновки, спробуємо узагальнити ті поведінкові прояви які є індикаторами агресивності, на які слід звертати увагу (слайд 2.).

Слайд 2.

Тип агресії	Прояви
Вербальна, спрямована на інших	свариться, прикрикує на інших, кричить, радіє з того, що комусь боляче або неприємно, робить іронічні зауваження, насміхається над іншими, зловтішається, відмовляє у допомозі
Невербальна, спрямована на інших	плюється, тягне за волосся, дряпається, штовхається, боксиє, кусається, ставить підніжку, забирає стілець (щоб людина впала)
Вербальна аутоагресія	сварить себе самого, іронізує над собою, ображає себе
Невербальна аутоагресія	гризе нігті, вириває власне волосся, б'є себе, б'ється об стінку
Вербальна, спрямована на предмети	сварить предмети (іграшки, меблі, дерева тощо), кляне їх, ображає, обзиває
Невербальна, спрямована на предмети	намагається зламати або пошкодити предмети, вимащує їх у бруді, наступає на них, голосно грюкає дверима, підкидає речі у повітря

Якщо в поведінці вашої дитини спостерігаються такі прояви, причому не поодинокі, а систематичні і, як правило, невмотивовані – варто проаналізувати соціальну ситуацію її розвитку, подумати над тим, де вона могла бачити зразки агресивної поведінки. Зрозуміло, що в більшості випадків ми не можемо ізолювати дитину, цього і не потрібно робити. Бачити агресію так само необхідно, як радість, сльози, гнів, подив. В такий спосіб ми вчимося бути людьми, розуміти інших. Секрет доброзичливого виховання криється в тому, що усе побачене необхідно обговорювати з дитиною, оцінювати з морально етичних позицій, аналізувати за принципом “а як би ти почував себе в такій ситуації?”. Спробуємо систематизувати основні способи напрацювання адекватної неагресивної поведінки (слайд 3.).

Слайд 3.

Моделювання	Демонстрація прикладів адекватної поведінки (покажіть дитині як можна поводитися по-іншому і, також, досягти мети). Чим більше варіантів дій ви демонструєте, тим вищою буде адаптивність вашої дитини.
Рольова гра	Програвання адекватної поведінки (в сюжетно-рольовій грі, на прикладі “лікаря і пацієнта”, “кота і мишеняти” програйте з дитиною усі можливі неагресивні варіанти перебігу подій)
Обернений зв'язок	Поцінування дитини за адекватну поведінку (в реальному житті або у грі цінують дитину за правильні вчинки, хваліть і її особистість “розумниця” і той вчинок, який вона здійснила “те, що ти поділилася іграшками, дуже добре”).

Питання від батьків. Я так зрозуміла, що людина може й народитися агресивною? Що агресія в генах?

Відповідь психолога. Не зовсім так. Є певні генетичні передумови. Наприклад висока

збудливість нервової системи. Але це так само передумова і до того, що людина буде бурхливо виражати не лише злість, а й радість. Генетика – це швидкість, сила наших реакцій, але в жодному разі не їх зміст. Зміст залежить від виховання, від того як ми вчимо ставитись дитину до себе, інших, різних подій.

Питання від батьків. Ви казали, що агресія на екрані це погано. А як же бойовики в яких герой рятує людей, а то і спасає світ?

Відповідь психолога. Ви маєте на увазі, коли агресія слугує шляхетній меті? Справа в тому, що у дошкільників етичні переконання ще несформовані і вони ще не здатні розрізняти нюанси морального вибору. Тому, коли на екрані супермен заради порятунку однієї людини (нехай і рідної) здатен перестріляти пів людства, його поведінка сприймається дитиною однозначно як “правий той, на чієму боці сила”.

V. ЕТАП САМОАНАЛІЗУ, ГРУПОВОЇ РЕФЛЕКСІЇ ТА САМОРОЗВИТКУ

Підсумкова рефлексія позитивних моментів (що саме вдалося зробити, чого досягти, від чого отримати професійне задоволення)

Ми вчилися правильно давати інструкції досліджуванним і мені це вдалося, правда не одразу. Так, спочатку група навіть сміялася над тим, наскільки я серйозно повідомляю дошкільникам, що сьогодні ми дивитимемося мультфільм. Але зрештою все закінчилося добре і мені здалося навіть, що я маю деякі артистичні здібності.

Перевіряючи статистичну значимість отриманих результатів я використовувала U-критерій Манна-Уїтні. Спочатку вирішила, що не буду створювати собі зайвих проблем і зроблю все вручну. Однак викладачка наполягла на тому, щоб я скористалася програмою Statistica, – спробувала і не пожалкувала – значна економія часу і зусиль. Зрозуміла, що статистичні програми не ускладнюють, а, навпаки, полегшують життя. Думаю, і в бакалаврській роботі, і в своїй професійній діяльності користуватимуся їхніми можливостями.

І ще, на етапі самоаналізу дуже боялася оцінок студента А. Він дуже критичний і в'їдливий. Але, на диво, його оцінка була вищою ніж я сподівалася. Приємно, але тепер це для мене психологічна проблема. Чи то в мене занижена самооцінка і тривожне ставлення до інших, чи то він якийсь неадекватний сьогодні. А може закохався?

Програма саморозвитку

Складові навчально-професійних умінь та професійно важливі якості, які потрібно було б розвинути	В чому полягали труднощі	План заходів для саморозвитку	Терміни	Критерії самоконтролю
Професійна інтуїція	Виявилось, що мені досить важко відразу зрозуміти реальні причини проблем, з якими звернувся клієнт. Я знаю, що причин може	Зареєструватися на одному із спеціалізованих психологічних інтернет-сайтів, наприклад, “У психолога” (http://upsihologa.com.ua/) і попрацювати трішки з клієнтськими запитами	лютий-квітень 2010 р.	Для початку навчитися б формулювати три різні причини однієї і тієї ж психологічної проблеми і три різних способи її залагодження (до речі, здається щось таке писав Козлов)

	бути багато, а бачу, як правило, одну, і то, як мені сказали під час групового аналізу, вона не є найреалістичнішою. Для мене ясно – бракує реального професійного досвіду.	Треба нарешті зробити те, що давно збиралася – поїхати на котрийсь з психологічних фестивалів (“Тавале” чи “Альфа-фест”) і подивитися на роботу психологів-практиків	квітень 2010 р.	Просто взяти й поїхати!!!
		Відпрацювати навички роботи із клієнтським запитом на програмі індивідуальної психотерапії та консультування П.П. Горностая	2010-2011 р.р.	Винести це питання на групу і попросити зворотного зв'язку
Грамотність	Іноді я сумніваюсь, які закінчення писати в іменниках родового відмінка (чи відмінку 😊).	Придбати словник «Дзвона чи дзвону» і регулярно ним користуватися. А може він є в Інтернеті??? 😊	лютий-травень 2010 р.	Для початку варто хоча б запам'ятати, як пишуться найпоширеніші слова: «об'єкт», «предмет», «експеримент», «суб'єкт».
Доступно для клієнта викладати матеріал наукових досліджень	В мене є відчуття, і на це вказують однокорисники, що коли я повідомляю клієнту результати досліджень, йому важко зрозуміти мене. Колеги кажуть, що я використовую забагато термінів та говорю надто формально.	Спробувати вести словничок, в якому записувати науково-популярні визначення різних термінів.	лютий-травень 2010 р.	Як на мене, кращий критерій – вдалі визначення, наприклад: “Невербальна агресія – це поведінка (дії, вчинки), якою людина завдає шкоди чи болю іншим. Коли хтось б'ється, щипається, кусається, штовхається і таке інше”.
		Написати замітку з якоїсь актуальної психологічної проблеми до газети “20 хвилин”, розраховану на широкий загал читачів.	травень 2010 р.	Якщо опублікують, значить я на правильному шляху.